

Matematika III – 4. přednáška
Funkce více proměnných: Taylorův polynom,
extrémy funkcí

Michal Bulant

Masarykova univerzita
Fakulta informatiky

9. 10. 2013

Obsah přednášky

- 1 Taylorův polynom
- 2 Lokální a absolutní extrémy funkcí více proměnných
  - Lokální extrémy
  - Absolutní (globální) extrémy
- 3 Implicitně definovaná zobrazení

Doporučené zdroje

- Jan Slovák, Martin Panák, Michal Bulant, *Matematika drsně a svižně*, MU Brno, 2013, 774 s. (též jako e-text).
- Zuzana Došlá, Ondřej Došlý, *Diferenciální počet funkcí více proměnných*, MU Brno, 2006, 150 s.
- Zuzana Došlá, Roman Plch, Petr Sojka, *Diferenciální počet funkcí více proměnných s programem Maple*, MU Brno, 1999, 273 s. (příp. <http://www.math.muni.cz/~plch/mapm>).
- Silvie Kuráňová, Jan Vondra, *Diferenciální počet funkcí více proměnných - interaktivní sbírka příkladů a testových otázek*, PŘF MU, 2009, <http://is.muni.cz/do/1499/el/estud/prif/ps09/sbirka/web/index.html>
- *Předmětové záložky v IS MU*

Taylorův polynom – připomenutí

Definice

Taylorovým polynomem funkce f stupně m (se středem) v bodě x^* nazýváme polynom (více proměnných), který má s funkcí f stejnou funkční hodnotu v daném bodě x^* a stejnou hodnotu všech parciálních derivací až do řádu m včetně.

Věta (Taylorova)

Nechť má funkce $f : E_n \rightarrow \mathbb{R}$ v bodě x^* a vhodném okolí spojitě parciální derivace až do řádu $m + 1$. Pak pro $v = x - x^* \in \mathbb{R}^n$ platí:

$$f(x) = f(x^* + v) = T_m(x) + R_m(x), \quad \text{kde}$$

$$T_m(x) = f(x^*) + df(x^*)(v) + \frac{1}{2!} d^2f(x^*)(v) + \cdots + \frac{1}{m!} d^m f(x^*)(v),$$

$$R_m(x) = \frac{1}{(m+1)!} d^{m+1}f(x^* + \theta v)(v), \quad \text{pro vhodné } \theta \in (0, 1).$$

Přibližme si uvedené pojmy ve dvou proměnných ($x^* = [x_0, y_0]$):

Tečná rovina: $f(x_0, y_0) + df(x_0, y_0)(x - x_0, y - y_0)$

Aproximace pomocí Hessiánu ($d^2f = Hf$):

$f(x_0, y_0) + df(x_0, y_0)(x - x_0, y - y_0) + \frac{1}{2} d^2f(x_0, y_0)f(x - x_0, y - y_0)$.

Výraz třetího řádu:

$$d^3f(x, y)(\xi, \eta) = \frac{\partial^3 f}{\partial x^3} \xi^3 + 3 \frac{\partial^3 f}{\partial x^2 \partial y} \xi^2 \eta + 3 \frac{\partial^3 f}{\partial x \partial y^2} \xi \eta^2 + \frac{\partial^3 f}{\partial y^3} \eta^3$$

a obecně

$$d^k f(x, y)(\xi, \eta) = \sum_{\ell=0}^k \binom{k}{\ell} \frac{\partial^k f}{\partial x^{k-\ell} \partial y^\ell} \xi^{k-\ell} \eta^\ell.$$

Příklady k procvičení

Příklad

- a) Napište Taylorův rozvoj druhého řádu funkce $f : \mathbb{R}^2 \rightarrow \mathbb{R}$, $f(x, y) = \ln(x^2 + y^2 + 1)$ v bodě $[1, 1]$ a přibližně vypočtete hodnotu $f(1,1; 1,2)$.
- b) Napište Taylorův rozvoj druhého řádu funkce $f(x, y) = \sin x \operatorname{tg} y$ v bodě $[30^\circ, 45^\circ]$ a přibližně vypočtete hodnotu $\sin 29^\circ \operatorname{tg} 46^\circ$.

Definice

Vnitřní bod $x^* \in E_n$ definičního oboru funkce f je (lokálním) **maximem** (resp. **minimem**), jestliže existuje jeho okolí U takové, že pro všechny body $x \in U$ platí $f(x) \leq f(x^*)$ (resp. $f(x) \geq f(x^*)$). Pokud nastává v předchozích nerovnostech ostrá nerovnost pro všechny $x \neq x^*$, hovoříme o **ostrém lokálním extrému**.

Vnitřní bod $x^* \in E_n$ definičního oboru funkce f , ve kterém je diferenciál $df(x)$ nulový, nazýváme **stacionární bod funkce f** .

Nutnou podmínkou pro existenci maxima nebo minima v bodě x^* (v případě diferencovatelnosti funkce f v x^*) je **vymizení diferenciálu v tomto bodě, tj. $df(x^*) = 0$** . Skutečně, pokud je $df(x^*) \neq 0$, pak existuje směr v , ve kterém je $d_v f(x^*) \neq 0$. Pak ovšem nutně podél přímky $x^* + tv$ na jednu stranu od bodu x^* hodnota funkce roste a na druhou klesá.

Příklad

Funkce $f : E_2 \rightarrow \mathbb{R}$ definovaná předpisem

$$f(x, y) = \begin{cases} x^2 + y^2, & \text{pro } [x, y] \neq [0, 0], \\ 1 & \text{pro } [x, y] = [0, 0] \end{cases}$$

má v počátku ostré lokální maximum (přitom zde není spojitá, a tedy ani diferencovatelná).

Příklad

Funkce $f(x, y) = \sqrt{x^2 + y^2}$ je v počátku spojitá a má zde ostré lokální minimum, přestože v tomto bodě není diferencovatelná (grafem funkce je kuželová plocha – viz první přednáška).

Stacionární body

Pro to, aby nabývala v daném bodě diferencovatelná funkce svého lokálního extrému (maxima nebo minima), je nutnou podmínkou, aby byl daný bod *stacionární*.

Přitom ale (podobně jako u funkcí jedné proměnné) stacionární bod nemusí být bodem lokálního extrému.

Např. funkce $f(x, y) = (x - x_0)(y - y_0)$ má v bodě $[x_0, y_0]$ stacionární bod ($df = \frac{\partial f}{\partial x} dx + \frac{\partial f}{\partial y} dy = (y - y_0)dx + (x - x_0)dy$), nemá zde však zřejmě lokální extrém (jde o tzv. „sedlo“).

Poznat, jakého typu je daný stacionární bod, nám stejně jako v případě funkcí jedné proměnné umožní (díky Taylorově větě) derivace vyšších řádů.

Situace v jedné proměnné

Mějme funkci $f : \mathbb{R} \rightarrow \mathbb{R}$ a její stacionární bod x_0 (tj. $f'(x_0) = 0$).

Je-li $f''(x_0) < 0$, má funkce v x_0 ostré lokální maximum (analogicky neostré, resp. minimum).

Toto tvrzení vyplynulo z Taylorovy věty (stačí uvážit Taylorův polynom 1. stupně a příslušný zbytek)

$$\begin{aligned} f(x) &= T_1(x) + R_1(x) = \\ &= f(x_0) + f'(x_0)(x - x_0) + \frac{1}{2}f''(\xi)(x - x_0)^2 = \\ &= f(x_0) + \frac{1}{2}f''(\xi)(x - x_0)^2, \end{aligned}$$

kde ξ leží mezi x a x_0 . Ze spojitosti f'' a vlastnosti $f''(x_0) < 0$ pak pro ξ dostatečně blízko x_0 dostáváme $f''(\xi) < 0$ a tedy $R_1(x) < 0$ dostatečně blízko x_0 . Proto zde $f(x) < f(x_0)$ a x_0 je lokálním maximem.

Situace ve více proměnných

Mějme funkci $f : E_n \rightarrow \mathbb{R}$ a její stacionární bod x^* (tj. $f'(x^*) = \mathbf{0}$ – nulový vektor parciálních derivací).

Z Taylorovy věty pak dostáváme (opět stačí uvážit Taylorův polynom 1. stupně a příslušný zbytek)

$$\begin{aligned} f(x) &= T_1(x) + R_1(x) = \\ &= f(x^*) + df(x^*)(x - x^*) + \frac{1}{2} d^2f(\xi)(x - x^*) = \\ &= f(x^*) + \frac{1}{2} d^2f(\xi)(x - x^*), \end{aligned}$$

kde $\xi = x^* + \theta v$ (pro $\theta \in (0, 1)$) leží „mezi“ x a x^* .

Zbývá do více proměnných přeložit podmínku, která říká, že výraz

$$d^2f(\xi)(x - x^*) = (x - x^*)^T Hf(\xi)(x - x^*)$$

je nekladný (resp. nezáporný) pro libovolné x .

Pozitivně (negativně) definitní kvadratické formy

Definice

Kvadratická forma $h : V \rightarrow \mathbb{R}$ je

- **pozitivně definitní**, je-li $h(u) > 0$ pro všechny $u \neq 0$
- **pozitivně semidefinitní**, je-li $h(u) \geq 0$ pro všechny $u \in V$
- **negativně definitní**, je-li $h(u) < 0$ pro všechny $u \neq 0$
- **negativně semidefinitní**, je-li $h(u) \leq 0$ pro všechny $u \in V$
- **indefinitní**, je-li $h(u) > 0$ a $h(v) < 0$ pro vhodné $u, v \in V$.

Často rovněž hovoříme o definitnosti matice A kvadratické formy h (jsou spolu ve vztahu $h(u) = u^T Au = Au \cdot u$).

S těmito pojmy jste se setkali již v části věnované lineárním modelům a měli byste tedy umět rozeznat definitnost kvadratické formy (resp. její matice v dané bázi).

Kritéria pozitivní definitnosti matic

Daná symetrická matice A je *pozitivně definitní*, právě tehdy když platí některá z těchto ekvivalentních podmínek:

- všechny vlastní hodnoty matice A (tj. kořeny λ jejího charakteristického polynomu $|A - \lambda I_n|$) jsou kladné,
- všechny hlavní minory A jsou kladné (Sylvesterovo kritérium)

Daná symetrická matice A je *negativně definitní*, právě tehdy když platí některá z těchto ekvivalentních podmínek:

- všechny vlastní hodnoty matice A jsou záporné,
- hlavní minory A střídají znaménko, počínaje záporným.

Věta

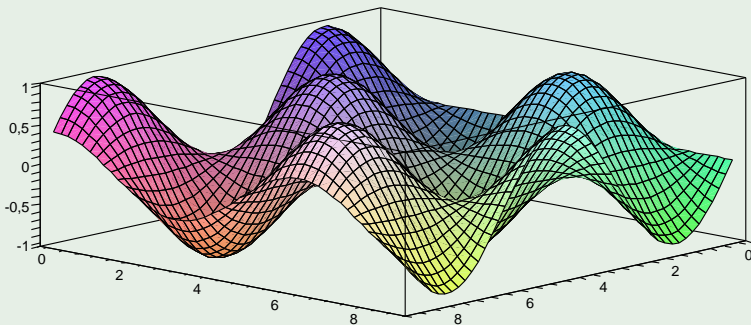
Nechť $f : E_n \rightarrow \mathbb{R}$ je dvakrát spojitě diferencovatelná funkce a $x^* \in E_n$ nechť je stacionární bod funkce f . Potom

- 1 je-li $Hf(x^*)$ pozitivně (negativně) definitní, má f v x^* ostré lokální minimum (maximum),
- 2 je-li $Hf(x^*)$ indefinitní, nemá f v bodě x^* lokální extrém.
- 3 má-li f v x^* lokální minimum (maximum), je $Hf(x^*)$ pozitivně (negativně) semidefinitní,

Všimněme si, že věta nedává žádný výsledek, pokud je hessián funkce ve zkoumaném bodě degenerovaný (nulový). Důvod je opět stejný jako u funkcí jedné proměnné. V takových případech totiž existují směry, ve kterých první i druhá derivace zmizí a my proto v tomto řádu přiblížení neumíme poznat, zda se funkce bude chovat jako t^3 nebo jako $\pm t^4$ dokud nespočteme alespoň v potřebných směrech derivace vyšší.

Příklad

Uvažme funkci $f(x, y) = \sin(x) \cos(y)$, která připomíná známá kartonová plata na vajíčka a spočtěme její lokální extrémy.

Příklad (pokr.)

Spočtěme si nejprve první parciální derivace:

$$f_x(x, y) = \cos(x) \cos(y), \quad f_y(x, y) = -\sin(x) \sin(y),$$

takže obě derivace budou nulové pro dvě sady bodů

- ① $\cos(x) = 0, \sin(y) = 0$, tj. $[x, y] = [\frac{2k+1}{2}\pi, \ell\pi]$, pro libovolné $k, \ell \in \mathbb{Z}$
- ② $\cos(y) = 0, \sin(x) = 0$, tj. $[x, y] = [k\pi, \frac{2\ell+1}{2}\pi]$, pro libovolné $k, \ell \in \mathbb{Z}$.

Druhé parciální derivace jsou

$$Hf(x, y) = \begin{pmatrix} f_{xx} & f_{xy} \\ f_{xy} & f_{yy} \end{pmatrix} (x, y) = \begin{pmatrix} -\sin(x) \cos(y) & -\cos(x) \sin(y) \\ -\cos(x) \sin(y) & -\sin(x) \cos(y) \end{pmatrix}$$

Příklad (pokr.)

V našich dvou sadách bodů tedy dostáváme následující hessiány:

- 1 $Hf(k\pi + \frac{\pi}{2}, \ell\pi) = \pm \begin{pmatrix} 1 & 0 \\ 0 & 1 \end{pmatrix}$, přičemž znaménko $+$ nastává, když k a ℓ jsou *různé* parity a naopak pro $-$,
- 2 $Hf(k\pi, \ell\pi + \frac{\pi}{2}) = \pm \begin{pmatrix} 0 & 1 \\ 1 & 0 \end{pmatrix}$, přičemž znaménko $+$ nastává, když k a ℓ jsou *různé* parity a naopak pro $-$.

Protože naše funkce má spojitý hessián, který je nedegenerovaný, nastane lokální maximum tehdy a jen tehdy, když náš bod (x^*, y^*) patří do první skupiny se stejnými paritami k a ℓ . Když budou parity opačné, pak bod z první skupiny bude naopak bodem lokálního minima. Naopak, hessián u druhé skupiny bodů se vyčíslí kladně na některých přírůstcích a záporně na jiných. Stejně se proto bude chovat i celá funkce f v okolí těchto stacionárních bodů.

Příklad (Poznámky)

- matice $\begin{pmatrix} 0 & 1 \\ 1 & 0 \end{pmatrix}$ je indefinitní, přestože má oba hlavní minory nekladné (pro semidefinitnost je znaménko minorů pouze nutnou podmínkou!)
- nalezené lokální extrémy šlo jistě najít snadněji úvahou o nabývání hodnot ± 1 funkcí $f(x, y) = \sin(x) \cos(y)$, neměli bychom ale jistotu, že jde o **všechny** extrémy.

Příklady k procvičení

Příklad

Určete stacionární body funkce

$f : \mathbb{R}^2 \rightarrow \mathbb{R}, f(x, y) = x^2y + y^2x - xy$ a rozhodněte, které z těchto bodů jsou lokálními extrémy a jakého druhu.

Absolutní extrémy

Definice

Nechť $f : E_n \rightarrow \mathbb{R}$ a M je podmnožinou definičního oboru f .
V bodě x^* nabývá f absolutního (globálního) maxima (minima) na M , pokud je $f(x^*) \geq f(x)$ ($f(x^*) \leq f(x)$) pro všechna $x \in M$.

Existence extrémů na kompaktní (uzavřené a ohraničené) množině vyplývá z Weierstrassovy věty.

Věta

Nechť $M \subseteq E_n$ je kompaktní množina, $f : M \rightarrow \mathbb{R}$ spojitá. Pak f nabývá svých absolutních extrémů buď v bodech lokálních extrémů uvnitř M nebo v některém hraničním bodě.

Hledání absolutních extrémů funkce na množině tak máme převedeno na nalezení lokálních extrémů (což umíme) a vyšetření hraničních bodů. To je ale často komplikovanější záležitost, které se budeme více věnovat později v části o *vázaných extrémech*.

Příklad

Nalezněte extrémy funkce $f(x, y) = xy - x^2 - y^2 + x + y$ na množině M , která je dána trojúhelníkem, tvořeným souřadnými osami a přímkou $x + y - 4 = 0$.

Řešení

Jediným stacionárním bodem je $[1, 1]$, kde nastává absolutní maximum $f(1, 1) = 1$. Absolutní minimum -12 nastává v hraničních bodech $[4, 0]$ a $[0, 4]$.

Věta o implicitní funkci – neformální připomenutí

Pokud máme zadánu funkci $f(x)$ vzorcem $y = f(x)$, hovoříme o jejím *explicitním* zadání. Obecnějším zadáním funkce je rovnice $F(x, y) = 0$, kde závislá proměnná y představuje „neznámou“ funkci. Pokud tuto rovnici nelze (nebo to nepotřebujeme) vyřešit vzhledem k y , pak hovoříme o funkci zadané *implicitně*. Avšak i v tomto obecnějším případě budeme schopni vypočítat $y'(x)$ (aniž bychom nutně znali explicitní vzorec pro $y(x)$), a to pomocí pravidla pro derivaci složené funkce.

Příklad

Rovnice $y^2 = x$ definuje *dvě* diferencovatelné funkce proměnné x :

$$y_1 = \sqrt{x}, \quad y_2 = -\sqrt{x}$$

Při derivování implicitně zadaných funkcí obsahuje výsledná derivace y' jak proměnnou x tak proměnnou y (na rozdíl od *běžného* derivování funkce, kdy je ve výsledku pouze proměnná x).

Věta o implicitní funkci

Pro jednoduchost vyložíme ideu v rovině E_2 :

Pro spojitě diferencovatelnou funkci $F(x, y) : E_2 \rightarrow \mathbb{R}$ hledejme body $[x, y]$, ve kterých platí $F(x, y) = 0$. Příkladem může být třeba obvyklá (implicitní) definice přímk a kružnic:

$$F(x, y) = ax + by + c = 0$$

$$F(x, y) = (x - s)^2 + (y - t)^2 - r^2 = 0, \quad r > 0.$$

V prvním případě je (při $b \neq 0$) předpisem zadaná funkce

$$y = f(x) = -\frac{a}{b}x - \frac{c}{b}$$

pro všechna x . Ve druhém případě umíme pouze pro $[a, b]$ splňující rovnici kružnice a $b \neq t$ najít okolí bodu a , na kterém nastane

$$y = f(x) = t + \sqrt{(x - s)^2 - r},$$

$$y = f(x) = t - \sqrt{(x - s)^2 - r}.$$

Body $[s \pm r, t]$ také vyhovují rovnici kružnice, platí v nich ale $F_y(s \pm r, t) = 0$, což znamená, že tečna ke kružnici v těchto bodech je rovnoběžná s osou y . **V těchto bodech neumíme najít okolí, na němž by kružnice byla popsána jako funkce $y = f(x)$.**

Navíc umíme spočítat i **derivace**:

$$f'(x) = \frac{1}{2} \frac{2(x-s)}{\sqrt{(x-s)^2 - r^2}} = \frac{x-s}{y-t} = -\frac{F_x}{F_y}.$$

Naopak, pokud budeme chtít najít závislost $x = f(y)$ takovou, aby $F(f(y), y) = 0$, pak v okolí bodů $(s \pm r, t)$ bez problémů uspějeme. Všimněme si, že v těchto bodech je parciální derivace F_x nenulová.

Shrňme pozorování (pro pouhé dva příklady):

Pro funkci $F(x, y)$ a bod $[a, b] \in E_2$ takový, že $F(a, b) = 0$, umíme najít funkci $y = f(x)$ splňující $F(x, f(x)) = 0$, pokud je $F_y(a, b) \neq 0$. V takovém případě umíme i vypočítat $f'(x) = -F_x/F_y$. Z následující věty plyne, že takto to platí vždy, navíc rozšířené i na libovolné počty proměnných.

Věta (O implicitní funkci)

Nechť $F : E_{n+1} \rightarrow \mathbb{R}$ je spojitě diferencovatelná funkce na otevřeném okolí bodu $[x^*, y^*] \in E_n \times \mathbb{R}$, ve kterém je $F(x^*, y^*) = 0$ a $\frac{\partial F}{\partial y}(x^*, y^*) \neq 0$. Potom existuje spojitá funkce $f : E_n \rightarrow \mathbb{R}$ definovaná na nějakém okolí U bodu $x^* \in E_n$ taková, že $F(x, f(x)) = 0$ pro všechny $x \in U$.

Navíc má funkce f v okolí bodu x^* parciální derivace splňující

$$\frac{\partial f}{\partial x_i}(x) = -\frac{\frac{\partial F}{\partial x_i}(x, f(x))}{\frac{\partial F}{\partial y}(x, f(x))}.$$

Pomůcka

Poslední tvrzení o derivaci přitom je dobře zapamatovatelné (i pochopitelné) z výrazu pro diferenciál:

$$0 = dF = F_x dx + F_y dy = (F_x + F_y f'(x)) dx.$$

Příklad

Určete lokální extrémy funkce $z = f(x, y)$, která je určena implicitně rovnicí $F(x, y, z) = x^2 + y^2 + z^2 - xz - \sqrt{2}yz - 1 = 0$.

Řešení

Derivováním rovnosti podle x a y dostáváme:

$$2x + 2z \cdot z_x - z - x \cdot z_x - \sqrt{2}yz_x = 0$$

$$2y + 2z \cdot z_y - x \cdot z_y - \sqrt{2}z - \sqrt{2}yz_y = 0,$$

odkud vyjádříme

$$z_x = \frac{z - 2x}{2z - x - \sqrt{2}y}, \quad z_y = \frac{\sqrt{2}z - 2y}{2z - x - \sqrt{2}y}.$$

Řešení (pokr.)

Stacionární body musí splňovat: $z_x = 0$, $z_y = 0$, tj. $z = 2x = \sqrt{2}y$, a tedy $y = \sqrt{2}x$. Dosazením do původní rovnice dostáváme stacionární body $[1, \sqrt{2}, 2]$ a $[-1, -\sqrt{2}, -2]$. V těchto bodech je $F_z \neq 0$ (je to zároveň jmenovatel všech zde vystupujících zlomků), proto je v jejich okolí implicitně určena jistá funkce $z = f(x, y)$. Dalším derivováním implicitní rovnice vypočteme parciální derivace f 2. řádu:

$$z_{xx} = -\frac{2}{2z - x - \sqrt{2}y}, \quad z_{xy} = 0, \quad z_{yy} = -\frac{2}{2z - x - \sqrt{2}y}.$$

Ve stacionárních bodech je Hf negativně, resp. pozitivně definitní, proto zde nastávají lokální maximum, resp. minimum funkce f .

Body, v nichž *není* danou rovnicí implicitně určena funkce $z = f(x, y)$ jsou body roviny $2z - x - \sqrt{2}y = 0$ (tedy body, v nichž během výpočtu dostaneme nulový jmenovatel některé z derivací).

Příklady k procvičení

Příklad

Ukažte, že funkce $F(x, y) = e^x \sin(y) + e^y \sin(x)$ definuje předpisem $F(x, y) = 1$ pro $[x, y] \in (0, \frac{\pi}{2}) \times (0, \frac{\pi}{2})$ implicitně proměnnou y jako funkci $f(x)$ proměnné x . Určete $f'(x)$.

Příklad

Rozhodněte, zda křivka tvořená body vyhovujícími vztahu $x^3 + y^3 - 2xy = 0$ leží v okolí bodu $[1, 1]$ nad (nebo pod) svojí tečnou.